

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВОТА
КАТЕДРА “НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ПЕДАГОГИКА”**

Людмила Веселинова Зафирова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд

**ПЕДАГОГИЧЕСКИ МОДЕЛ ЗА ИНТЕРКУЛТУРНО ОБРАЗОВАНИЕ В
ОБУЧЕНИЕТО ПО ЧОВЕКЪТ И ОБЩЕСТВОТО В III-IV КЛАС**

за присъждане на образователна и научна степен „доктор”
професионално направление 1.3. Педагогика на обучението по...
(Методика на обучението по родинознание и природознание в началното
училище)

Научен ръководител:
проф. д-р Илиана Мирчева

СОФИЯ
2020

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „Начална училищна педагогика“ към Факултета по науки за образованието и изкуствата на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 06.10.2020 г. и е насочен за защита пред специализирано научно жури.

Дисертационният труд е с обем от 324 страници, от които 263 страници са текст-изложение, 18 страници библиография и 42 страници приложения, обособени в самостоятелно книжно тяло. Структурата му включва увод, три глави, изводи, препоръки и заключение. Библиографията съдържа 280 заглавия, от които 107 източници на кирилица, 163 на латиница и 10 от интернет. Включени са 9 приложения – 2 броя анкетни карти (по една за начални учители и една за родители), 1 протокол за наблюдение на урок от експерименталния модел, 5 броя теста (3 теста за установяване на входното и изходното ниво на знанията, уменията и отношенията на учениците, свързани с интеркултурното образование; 1 тест, проучващ интересите им и 1 тест за самооценка) и 3 броя експертни карти за оценка на въпросите от тестовете. В дисертационния труд са поместени общо 63 таблици, 54 диаграми и 2 фигури.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на от ч. в зала на ФНОИ, на заседание на научното жури в състав:

Вътрешни членове

1. доц. д-р Анна Савова Георгиева
2. проф. д-р Илиана Христова Мирчева

Резерва

доц. д-р Лора Илиева Спиридонова,

Външни членове

1. проф. д-р Цонка Илиева Каснакова - Иванова
2. проф. д-р Янка Русева Тоцева
3. доц. д-р Ваня Атанасова Петрова

Резерва

доц. д-р Милена Илиева Цанкова

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	5
Първа глава: Теоретични постановки на интеркултурното образование в началното училище	
1. Съвременни аспекти на интеркултурното образование	8
1.1. Съдържателни параметри на понятието интеркултурно образование	8
1.2. Цели, задачи и принципи на интеркултурното образование	8
1.3. Основни постановки за реализиране на интеркултурно образование в страните на Европа	9
1.4. Педагогически аспекти на реализирането на идеите за интеркултурното образование в началното училище	11
1.5. Нормативна регламентация на интеркултурното образование в началните класове в България	12
Втора глава: Организация и методика на изследването	13
2.1. Цел, задачи, хипотеза, обект и предмет на изследването	13
2.2. Етапи на изследването	14
2.3. Участници в изследването	15
2.4. Методи и инструментариум, използвани в изследователската работа	16
2.5. Критерии и показатели за отчитане на резултатите от емпиричното изследване	17
2.6. Дизайн на педагогическия експериментален модел на изследването	18
2.7. Описание на експерименталната работа – методически варианти	22
Трета глава: Анализ на резултатите от проведеното педагогическо експериментално изследване	26
3.1. Анализ на резултати от анкетата с началните учители	26

3.2. Анализ на резултати от анкетата с родителите	27
3.3. Анализ на резултатите от експерименталната работа	28
3.3.1. Проверка на хипотезата	30
3.3.2. Анализ на резултатите от констатиращия експеримент	31
3.3.3. Анализ на резултатите от контролния експеримент	31
3.4. Анализ на резултатите от наблюдението	42
Изводи и препоръки	44
Заключение	48
Литература	50
Приносни моменти от дисертационния труд	51
Публикации на автора по темата на дисертацията	52

УВОД

Концепцията за възможностите на интеркултурното образование е изградена въз основа на разглеждани в различни литературни източници проблеми, явяващи се детерминанти на неговото практическо осъществяване. Възможностите на интеркултурното образование са обединени в две основни групи. От една страна, се разглеждат основанията за необходимостта изобщо от интеркултурно образование: особеностите на съвременната европейска действителност; наличието на общество на различието и промяна на отношението към различността; влиянието на други култури и приносът на всяка една култура за човешката цивилизация; международни документи; промяната в разбирането за интеграцията на другите; необходимостта от демократизиране на образованието и т.н. А от друга - се посочват педагогическите възможности за реализиране на интеркултурното образование. Във връзка с това са дадени и някои конкретни идеи за неговото практическо реализиране в началното училище. Разкрита е същността и спецификата на интеркултурното образование в рамките на училищната институция и извън нея. Посочени са целите и основните му задачи. Представени са форми, методи, средства и подходи за осъществяване на интеркултурно обучение.

В основата на интеркултурния подход в образованието стои идеята за многообразие, културен плурализъм и равнопоставеност на гражданите в държавата независимо от техните социални, езикови и културни различия. Настоящото дисертационно изследване цели да подкрепи усилията в тази посока чрез разработване и апробиране на педагогически експериментален модел на обучение в контекста на интеркултурното образование за учебния предмет човекът и обществото, изучаван в III – IV клас, чрез който ще се постигне удовлетворяване на стандартите с интеркултурна насоченост и формиране на интеркултурна компетентност. Моделът е ориентиран към овладяването на интеркултурни компетентности, свързани с умения за общуване с хора от различни общности; за проява на толерантност към хора с различен етнически

произход и тяхната култура; за справяне в критична ситуация на интеркултурна основа; за поемане на отговорност за собствените действия или бездействия; за изразяване на собствено мнение по теми от областта на интеркултурното образование; за разбиране и защита на собствените права и правата на другите. Основан на принципите на толерантността и равнопоставеността, педагогическият експериментален модел е насочен към изграждането на демократични ценности, критично мислене, прояви на творчество, уважение на обществените ценности и морал, познаване на собствените права и зачитане правата на околните, приемане и уважение на културните различия.

Целта на изследването е да се открие спецификата на интеркултурното образование в началния етап на основната образователна степен и да се потърсят възможности за методическо интегриране на основните идеи за интеркултурно образование в учебния предмет човекът и обществото, като се предложи педагогически модел за тяхното реализиране.

Основни задачи на дисертационния труд са следните:

- да се изясни съдържателната основа на понятието „интеркултурно образование” и неговите основни компоненти;
- да се проучат основните постановки за реализиране на интеркултурно образование в страните на Европа;
- да се разкрият педагогическите възможности за реализиране на идеята за осъществяване на интеркултурното образование в обучението по роден край, околна среда, човекът и обществото в началното училище;
- да се анализира и изследва учебната документация (ДОИ, учебни програми и учебници) по роден край, околна среда и човекът и обществото, с оглед на нейното актуализиране и допълване;
- да се проведе анкетно проучване сред начални учители от страната относно теоретичната обусловеност и практическата реализация на интеркултурното образование в началното училище;

- да се проучи мнението на родители от страната относно включването на интеркултурната проблематика в обучението по човекът и обществото в III-IV клас и желанието им за участие в извънкласни дейности с интеркултурна насоченост заедно с техните деца;

- да се разработи и апробира концепция за създаване на педагогически модел за осъществяване на интеркултурно образование в обучението по човекът и обществото в III и IV клас;

- да се проведе формиращ експеримент с ученици от трети и четвърти клас, като се приложи моделът за интеркултурно образование;

- да се анализират резултатите от експерименталната работа и да се формулират изводи относно реализацията на интеркултурното образование в обучението по човекът и обществото в III-IV клас;

- да се обосноват препоръки за качествено подобряване на модела за осъществяване на интеркултурно образование в обучението по човекът и обществото в началното училище.

Обект на изследването в дисертационния труд са учебната документация и процесът на обучение по роден край, околен свят, човекът и обществото. **Предмет на изследването** са знанията и уменията с интеркултурна насоченост.

Методите на изследване, използвани в дисертационния труд, са: теоретичен анализ, контент-анализ на учебна документация, анкета с учители, анкета с родители, наблюдение на експериментални уроци, тестове с ученици. При обработката на данните са приложени стандартни статически методи чрез програмата SPSS.

ПЪРВА ГЛАВА

Теоретични постановки на интеркултурното образование в началното училище

1. Съвременни аспекти на интеркултурното образование

1.1. Съдържателни параметри на понятието интеркултурно образование

Дефинирането на понятието „интеркултурно образование” има важно значение за осмислянето на неговата същност и за определянето на неговата социална мисия, функции, цели, задачи и съдържание. За целта последователно са изяснени термините мултикултурно общество, култура и интеркултурност, които са в основата на теорията за интеркултурно образование, като са обхванати широко политологични, философски и психологични аспекти. Представени са множество дефиниции на наши и чужди автори (А. Портера, М. Рей, Ив. Иванов, Е. Сачкова, О. Филтцингер и др.), свързани с понятието интеркултурно образование, въз основа на които за целите на изследването е формулирано следното авторско работно определение: **интеркултурното образование е образователен модел, интердисциплинарна територия, форма на социално учене, което се осъществява в мултикултурно общество с разнообразно по състав население с цел възпитаване на демократична интеркултурна личност, съхраняваща своята национална култура и идентичност, разбираща многообразието на света, признаваща и организираща връзка с представители от различни култури.**

1.2. Цели, задачи и принципи на интеркултурното образование

Проблемът за целите, задачите и принципите на интеркултурното образование е изследван от редица наши (Андонов, Макариев, Копринаров, Тодоров, Вълчев, Сачкова, Иванов и др.) и чужди (Гомес, Сампер, Гай, Ниеке, Баптист, Пероти, Хофман и др.) автори. Той има важна роля за изясняване на същността и спецификата на интеркултурното образование, което е основа за разработения педагогически модел. В резултат на направения литературен обзор

се достига до заключението, че интеркултурното образование е нов аспект в развитието на педагогическата теория и практика, който отговаря в голяма степен на съвременните социални, социокултурни и национални характеристики и проблеми и обуславя необходимостта от ценностни, емоционални, интелектуални и поведенчески промени, необходими за общуване и просперитет в личен и национален план в условия на езиково и културно многообразие.

1.3. Основни постановки за реализиране на интеркултурно образование в страните на Европа

Проблемите на интеркултурно образование (ИО) и образователните политики за интеграция на мигрантите се разглеждат в исторически план, като се конкретизират многоаспектните проявления на проблема в различни европейски страни, които първи проявяват целенасочен интерес към този въпрос. Важна педагогическа реакция на новия мултикултурен контекст и недостатъчната интеграция на мигрантите е разработването на образователен подход, съобразен с конкретните нужди на учениците от малцинствата. Този подход е разработен в Европа (частично под егидата на Европейския съвет) под понятието „интеркултурно образование“ (Interkulturelle Erziehung und Bildung), докато в англосаксонските страни (Великобритания, Канада, САЩ и т.н.) обикновено е познат като „мултикултурно образование“. Двете понятия често се използват като синоними, въпреки че терминологичните разлики предполагат и някои разлики в съдържанието. Според някои гледни точки (Katunarić, 1994; Nieke, 2000; Čačić-Kumpes, 2004) мултикултурното образование подчертава майчин език, докато интеркултурният подход е по-фокусиран върху отношенията между мнозинството в обществото и малцинствата, т.е. тяхното взаимодействие и културен обмен. (Тази гледна точка на разликите между двата термина се приема в настоящата разработка.) Общата отправна точка на двата подхода обаче е вярата в затвърждаването на идентичностите и културите на малцинствата и в намаляването на етноцентризма у младите хора, което в крайна сметка води до намаляване на дискриминацията в общество (Katunarić, 1996).

В страните в Европа се наблюдава засилен интерес към интеркултурното образование и значимите опити на някои от тях да разработят работещи модели за неговото естествено интегриране в образователните системи. Все още обаче липсва общ европейски модел на интеркултурно образование. Това твърдение е подкрепено и от анализа на няколко европейски учебни програми (Ирландия, Финландия и Австрия), като са изведени техните предимства, но и някои реални недостатъци. Обобщени са три подхода при тези програми: либерален, мултикултурен и интеркултурен.

При либералния подход (Шотландия, Ирландия и Англия) няма специални програми на малцинствените езици и интеркултурното/мултикултурното образование не се предлага като отделен принцип на преподаване. Стойностите на толерантността и уважението към разнообразието се признават в учебните планове, а малцинствените идентичности се третират като част от общото зачитане на правата на човека и либерално-демократичните принципи.

При мултикултурния подход (Швеция, Финландия и Норвегия) ценността на културното разнообразие се изразява чрез специални програми на езиците на малцинствата; допълнително обучение на майчиния език за ученици с чуждестранен произход; програми, където майчиният език се преподава като първи или втори майчин език, комбиниран с езика на мнозинството. Интеркултурното/мултикултурното образование, се третира като отделен дидактически принцип. В учебните програми многократно се набляга на мултикултурния характер на обществото и се обръща специално внимание на защитата, развитието и признаването на малцинствените култури и идентичности, коренни и мигранти.

За разлика от тях интеркултурният подход (Австрия и Германия) насърчава особено специфични видове обучение, като подчертава интеркултурната комуникация и развитието на интеркултурни компетентности у всички. Пространствата на този подход са подобни на тези на мултикултурния

подход (значението на развитието и признаването на малцинствените идентичности). По-малко обаче се набляга на културните различия, а повече на взаимоотношенията и взаимодействието. Този подход насърчава процеса на съвместно обучение, т.е. разбиране и придобиване на културно специфични и общи ценности на ученици от различни култури.

1.4. Педагогически аспекти на реализирането на идеите за интеркултурното образование в началното училище

Съвременното училище трябва да предоставя възможности за запознаване на учениците с алтернативни на тяхната собствена култури и да спомогне за установяването на отношения на толерантност към другите култури.

Наличието на интеркултурна ориентация на училището налага един нов поглед към учебното съдържание. Той изисква прилагането на специфичен научен подход, който предполага да се имат предвид различните гледни точки и тяхната относителност. Според А. Пероти „някои науки са по-благоприятни за подобен подход (в началното училище това са предметите Роден край (до 2016 г. у нас – бел. авт.), Околен свят, Човек и общество, Литературата, Изобразителното изкуство, Музиката), но нито една област от знание не бива да му бъде чужда” (Пероти, 1994, с. 88). Като цяло, в рамките на всеки един учебен предмет, особено при тези от т.нар. хуманитарен цикъл, могат да бъдат поставяни съответни акценти, предназначени именно за реализиране на идеите и задачите на интеркултурното образование.

В по-общ план според Банкс, Слийтър, Грант и Бурнет (Burnett, 1994, с. 1-5) могат да бъдат отдиференцирани няколко основни типа интеркултурни програми, реализирани в училище, а именно: „съдържателно ориентирани програми”, „лично ориентирани програми” и „социално ориентирани програми”. В България се прилагат обикновено програмите от първия и втория тип.

Изключително перспективни възможности в областта на образователната дейност, насочена към формиране на толерантност към

различията, дават провежданите игри, насочени към разбиране на предразсъдъци, към формиране на емпатични нагласи, сплотяване на етнически разнородни ученически групи и т.н.; проектното обучение и най-вече работата по „проекти, свързани с околната действителност в родното място и насочени към „социално и културно подобряване” на начина на живот” (Мирчева, 1997, с. 222); честванията на различни училищни празници, на които присъстват деца, родители и учители и др.

В заключение бих обобщила, че, във времето на все по-осъзната необходимост от преодоляване на затвореността между националните държави и общества и реален стремеж към установяване помежду им на режим на диалогичност и комуникативност, интеркултурното образование ще придобива все по-голямо значение. Като проява на интеркултурност, неговото научно обосноваване и практическо осъществяване би следвало да е на дневен ред през новия XXI в. не само пред международните организации и институти, а да се издигне в ранг на държавна стратегия и политика във всяка една страна. Опит по посока на тези усилия е и настоящето изследване, в което чрез обобщението на теоретичната информация по проблема за интеркултурността се разкриват и някои конкретни практически възможности за реализацията на интеркултурното образование в рамките на българското начално училище.

1.5. Нормативна регламентация на интеркултурното образование в началните класове в България

В резултат на направения сравнителен анализ на учебната документация по роден край (след 2015 г. заменен с околнен свят), околнен свят и човекът и обществото от 2000 и 2015 г. е отчетена необходимостта от прилагане на интегрален подход и осъвременяване на съдържанието, методите и формите на преподаване на знанията и овладяване на умения, свързани с интеркултурното образование.

Актуализирането на учебното съдържание, прилагането на по-модерни организационни форми и ефективното използване на възможностите на

интерактивните методи би осигурило по-пълно покритие на стандартите, които на този етап не могат или трудно биха могли да се постигнат, както и предлагане на по-големи възможности за пълноценно усвояване на демократичните ценности и интеркултурната компетентност от учениците. Затова, в настоящото изследване си поставяме за цел създаването и апробирането на педагогически експериментален модел, който ще подпомогне ефективното и пълноценно придобиване на интеркултурна компетентност и ще преодолее отчетените пропуски и слабости в нормативните документи.

ВТОРА ГЛАВА

Организация и методика на изследването

2.1. Цел, задачи, хипотеза, обект и предмет на изследването

Целта на изследването е да се разработи и апробира педагогически експериментален модел на обучение в контекста на интеркултурното образование за учебния предмет човекът и обществото, изучаван в III – IV клас, чрез който ще се постигне удовлетворяване на стандартите с интеркултурна насоченост и формиране на интеркултурна компетентност (уважение и толерантност към различните, към техния начин на живот и духовни ценности).

Емпиричното изследване има следните **задачи**:

1. Да се диагностицират знанията на учениците в областта на интеркултурното образование преди началото на експерименталната работа и в нейния край.

2. Да се разработи и технологично да се осигури реализирането на педагогически експериментален модел за интеркултурно образование в обучението по човекът и обществото в III – IV клас.

3. Да се апробира и оцени ефективността на модела за интеркултурно образование в обучението по човекът и обществото в началния етап на основната образователна степен.

4. Да се формулират изводи и насоки за интегриране на модела в педагогическата практика.

Хипотеза на изследването: В настоящото изследване се допуска, че прилагането на педагогически експериментален модел за ИО, включващ обогатяване и адекватно структуриране на темите от учебното съдържание по ЧО в съчетание с интерактивни методи и проектно обучение има потенциал да:

- задълбочи и обогати обобщените представи на учениците, свързани с „различните“;
- подпомогне овладяването на интеркултурни умения - демонстриране на положително отношение към „другостта“, толерантно поведение към хора с различна етническа и/или културна принадлежност, адекватна реакция в ситуации с проява на нетолерантно отношение и/или дискриминация.

Обект на изследването е процесът на обучение по човекът и обществото, свързан с формирането на знания и умения от областта на интеркултурното образование у учениците от начална училищна възраст.

Предмет на изследването са интеркултурните знания, умения, отношения и компетентности на учениците, формиращи при обучението по човекът и обществото в III и IV клас.

2.2. Етапи на изследването

- Разработване на проект на изследването – проучване и анализ на информационните източници по проблема, създаване на концепция, методика и организация

- Провеждане на експериментална работа:

I-ви период – 2007-2009 г. – изследване на мнения и нагласи на учители и родители за включването на интеркултурната проблематика в обучението по ЧО в III-IV клас;

II-ри период – 2014 г. – експертна оценка за проверка валидността на разработените тестове за изследване на резултатите от педагогическия експеримент;

III-ти период – октомври 2015 г. – предварително диагностициране на степента на овладените знания и умения от учениците;

IV-ти период – ноември 2015 – април 2017 г. – апробация на педагогическия експериментален модел и на интерактивните образователни дейности, включени в него;

V-ти период – май 2017 г. – диагностициране на резултатите от апробирането на модела;

- Събиране и обработване на резултатите, получени за изходно ниво на експерименталната и контролна групи – юни 2017 г.

- Описване и анализиране на резултатите, графично представяне, формулиране на изводи – септември-октомври 2019 г.

2.3. Участници в изследването

За нуждите на експерименталната работа е формирана едностепенна гнездова извадка („наблюдават се всички единици от избраните гнезда“ – Харалампиев, с. 16) от генералната съвкупност на третокласниците от с. Мърчаево, гр. Самоков, гр. Кюстендил и град София. В обема на извадката са включени 223 ученици (10 паралелки) от две общообразователни училища в град София: 120 ОУ „Г. С. Раковски“, 35 СЕУ „Добри Войников“; две – в гр. Кюстендил: VII ОУ „Ильо Войвода“, НУ „Св. Кл. Охридски“; едно – в гр. Самоков – ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“; едно – в с. Мърчаево – 152 ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“ и едно – в с. Лозен – 201 ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“.

Получените и анализирани резултати от проведения с учениците тест за установяване на входното ниво ни дават основание да определим и групите от ученици, участващи в експеримента – контролна (112 ученици) и експериментална (111 ученици).

Моделът на генералната съвкупност (извадката) отговаря на основните изисквания:

- случайност;
- оптимален обем;

- представителност – обхванати са ученици от училища в столицата, в областен град, в общински град и в село.

В експерименталното изследване са включени още:

- 253 начални педагози, от които 142 от столични училища и 111 от училищата в страната;

- 197 родители, от които 105 от столични училища и 94 от училищата в страната;

- 16 специалисти, от които осем начални педагози и осем експерти в различни институции, свързани с образованието (РУО, МОН, ЦОПУО), които извършват експертната оценка с цел отчитане валидността на конструираните тестове, използвани в експеримента.

2.4. Методи и инструментариум, използвани в изследователската работа

Инструментариумът на изследването включва: анкети, наблюдение, тестове, експертна оценка, математико-статистически методи. Анкетните карти, унифицираният протокол за наблюдение на уроците и тестовете са разработени специално за целите на експеримента.

В рамките на дисертационното изследване е проведено **анкетно проучване** с два вида респонденти: учители и родители на деца, обучаващи се в начален етап на образование. То има за цел да проучи мнението на респондентите относно интеркултурни аспекти в обучението по човекът и обществото в III-IV клас.

За по-задълбочен анализ върху ефекта от практическото приложение на експерименталния модел е използван методът **наблюдение**. Наблюдавани са общо 30 урока от експерименталния модел – по 6 урока (съответстващи на 5-те показатели към критерий № 1) във всяка от петте експериментални групи. Преди провеждането на наблюдението са разработени специални критерии и показатели,

чрез които са проследени по-детайлно проявите на децата от експерименталната група по време на реализирането на модела.

За установяване на резултатите от обучението в дисертационното изследване са използвани пет авторски **теста**, чрез които се отчита от една страна степента на овладяване на знанията на учениците, свързани с темите от областта на интеркултурното образование, а от друга техните умения за реакция в ситуации с интеркултурна насоченост. Чрез тях се проучва степента на интерес и осъзнаване на необходимостта от включването на интеркултурна проблематика в обучението по ЧО в III-IV клас. Анализира се способността на учениците за извършване на самооценка на равнището на получените в процеса на обучение знания по основни за интеркултурното образование теми и формираните умения за общуване, за реакция в критични ситуации и за проява на толерантно отношение към хората от различните общности и тяхната култура.

За отчитане валидността на конструираните тестове в дисертационното изследване е използван методът **експертната оценка**. Резултатите от изследване валидността на конструираните тестове показват едно много високо равнище – над 95% консистентност на отговорите. Това ни дава основание да разчитаме на тяхната валидност и да ги използваме в своята работа.

Обработката на данните от изследването е извършена чрез **математико-статистически методи**. Направен е вариационен анализ, включващ изчисляване на средноаритметична величина, стандартно отклонение и t-критерий на Стьюдент.

2.5. Критерии и показатели за отчитане на резултатите от емпиричното изследване

Системата от критерии и показатели е създадена въз основа на теоретичните постановки за усвояване на интеркултурни знания и формиране на интеркултурни умения, както и за създаване на условия за развиване на интеркултурна компетентност. Тя е изградена е от 4 критерия и 16 показателя.

Табл. 1. Критерии и показатели

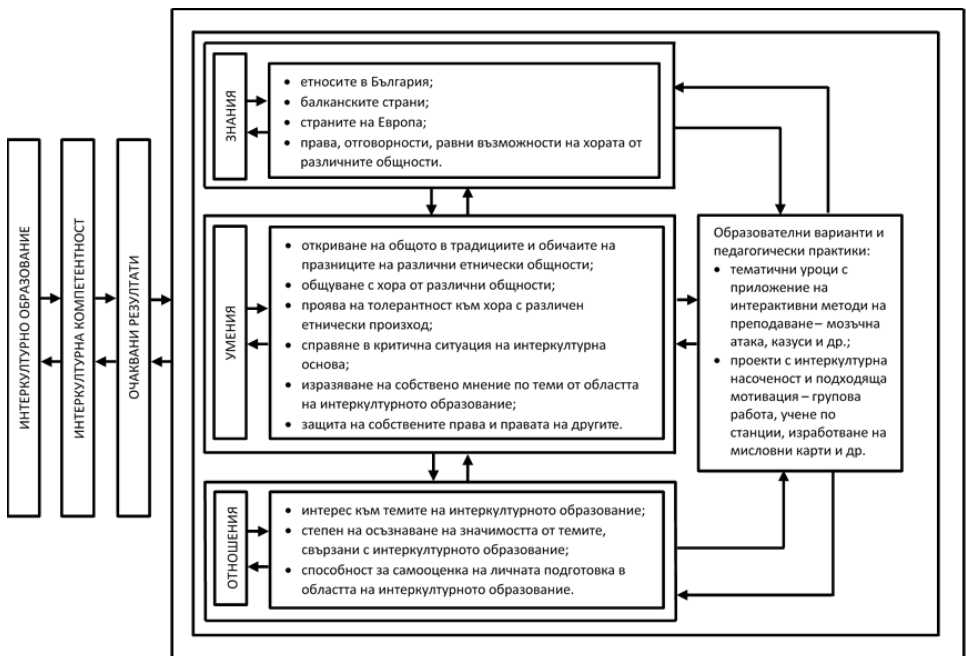
Критерий № 1. Наличие на знания от областта на интеркултурното образование	Показател 1. Знания за България Показател 2. Знания за права, отговорности, равни възможности на хора от различни общности Показател 3. Знания за празници, традиции и обичаи Показател 4. Знания за известни личности от различни общности Показател 5. Знания за Балканския полуостров и Европа
Критерий № 2. Формиране на интеркултурни умения	Показател 1. Умение за откриване на общото в традициите и обичаите на празниците на различни етнически общности Показател 2. Умение за проява на толерантност към хора с различен етнически произход Показател 3. Умение за справяне в критична ситуация на интеркултурна основа Показател 4. Умение за изразяване на собствено мнение по теми от областта на интеркултурното образование Показател 5. Умение за разбиране и защита на собствените права и правата на другите
Критерий № 3. Отношение към хората от различни общности и тяхната култура	Показател 1. Отношение към хора с различна културна идентичност Показател 2. Отношение към празниците на различни общности Показател 3. Умение за общуване с хора от различни общности
Критерий № 4. Саморефлексия	Показател 1. Интерес към темите на интеркултурното образование Показател 2. Степен на осъзнаване на значимостта от темите, свързани с интеркултурното образование Показател 3. Способност за самооценка на личната подготовка в областта на интеркултурното образование

2.6. Дизайн на педагогически експериментален модел на изследването

В резултат на направените в предходните глави анализи и обобщения се налага необходимостта от промени при разработването на учебно съдържание и педагогическа технология в областта на ИО. Целта е да се преодолеят посочените слабости и да се постигне целенасочено използване на съвременни подходи и

похвати на обучение, ориентирани към овладяването на конкретизирани знания, умения и стандарти, които се оценяват като постигнати резултати. Затова е конструиран педагогически експериментален модел, чрез който се формулира цялостно концептуално виждане за съвременните параметри, които трябва да характеризират ИО в нашата страна. Основни акценти в него са: задълбочаване и обогатяване на обобщените представи на учениците, свързани с „различните“; подпомагане овладяването на интеркултурни умения, свързани с демонстриране на положително отношение към „другостта“; толерантно поведение към хора с различна етническа и/или културна принадлежност; адекватна реакция в ситуации с проява на нетолерантно отношение и/или дискриминация.

Педагогическият експериментален модел на обучение е представен на фиг. 1.

Чрез него са обобщени и структурирани следните теоретико-педагогически характеристики на педагогическия експериментален модел:

1. Интеркултурното образование е предпоставка и условие за овладяване на интеркултурната компетентност в параметрите, определени от учебните програми с разширено присъствие на теми и съвременни педагогически подходи и образователни дейности.

2. Интеркултурната компетентност се проявява през три основни компонента: знания, умения и отношения.

3. Между трите компонента на интеркултурната компетентност се обозначава зависимост, която подчертава необходимост от овладяване на определен обем от обобщени представи (знания) в разширен обхват при експеримента и се подчертава значимостта на овладяването на умения и отношения, чрез използването на учене чрез преживяване, интерактивни методи и проектно обучение.

4. Подборът на образователните дейности, използвани в експерименталната работа, осигурява приоритет на практическата насоченост на обучението и неговото личностно ориентиране за осигуряване на нравствено-емоционално въздействие при овладяване на интеркултурните компетентности.

5. Съдържателните характеристики на всички от представените в модела три компонента определят ключови параметри, които обогатяват, конкретизират и систематизират целите и очакваните резултати от експеримента в контекста на интеркултурното образование.

6. Моделът проектира и социокултурна насоченост в подготовката на малките ученици за общуване в различни житейски ситуации в контекста на идеите за толерантност и съпричастност.

7. Недостатъчно доброто ресурсно обезпечаване на учебното съдържание и частично осигуряване на голяма част от стандартите в ДООИ по ЧО за начален етап обуславя необходимостта от създаване на педагогическия модел, като са избегнати посочени в анализите пропуски.

8. Във връзка с непрекъснатите промени в света ориентирането на образователните системи към учене чрез преживяване и активно включване на

децата в процеса на обучение обуславя необходимостта чрез педагогическия експериментален модел да се осигури подготовка на децата за живота, да се реализират нови цели и педагогически практики в обучението по ЧО III-IV клас.

9. Моделът е реализиран както в часовете за задължителната подготовка по ЧО, така и в часа на класа и заниманията по интереси от целодневната организация на учебния ден. Той се базира на компетентностния подход на представяне на знанията и се свързва със способността на базата на придобитите знания да се демонстрират умения за решаване на проблеми с различна сложност и в непознати ситуации от ежедневието.

10. Творческите и иновативните подходи, включени в модела, са разработени чрез учебните задачи по начин, който стимулира критическото мислене, екипната работа, творчеството, предприемчивостта, емоционалната интелигентност, вземането на решения – умения, които се превръщат в основни в 21. век, а практическата значимост на изученото допринася в голяма степен за повишаване на мотивацията за активна работа.

Динамиката на развитието на съвременното общество извежда на преден план нарастващата необходимост от социално и технологично образовани личности, способни да конструират личното си и професионално поведение и да вземат решения в полза на обществото.

Всичко това налага преосмисляне на методологическата основа на обучението в училище и промяна на нагласите от предметноориентирано към компетентностноориентирано преподаване и учене, преминаване от статичната концепция за „овладяване на учебно съдържание“ и енциклопедичност на познанията към динамичното възприемане на компетентностите като комплекс от знания, умения и нагласи, които се развиват в училище и се обогатяват през целия живот, към „снабдяване“ на младия човек с умения за живот, които да му послужат за пълноценна личностна, социална и професионална реализация и да гарантират устойчивото развитие на бъдещите поколения. В този смисъл

педагогическият експериментален модел поставя основите на личностното развитие на всеки ученик в очертаното предметно направление.

2.7. Описание на експерименталната работа – методически варианти

За осъществяването на интеркултурното образование на учениците в процеса на обучението по човекът и обществото в концепцията ни е заложено осигуряване на необходима система от знания, без които не можем да очакваме формиране на интеркултурни умения и компетентности. В педагогическите условия на експеримента планирахме интеркултурното образование на учениците от начална училищна степен да се осъществи в следните насоки:

- Овладяване на нови знания, свързани с държавата, нейните символи, забележителности и личности, разнесли славата ѝ по света; с държавите на Балканите и в Европа; с живота на различни общности и тяхната култура; с правата и отговорностите на децата, кореспондиращи с интеркултурната проблематика.
- Формиране на интеркултурни умения, чрез използване на придобитите знания, свързани с разбиране, оценяване, защитаване на позиции по въпроси с интеркултурна насоченост, както и с развитие на критично мислене, използване на информация, вземане на решения, аргументиране и отстояване на мнение, анализ на факти и аргументи за решаване на интеркултурен проблем, работа в екип, защита на собствените права и правата на другите.
- Създаване на предпоставки за толерантно отношение към различията и адекватно поведение в мултикултурна среда.

В организацията на експеримента отчитаме следните условно фиксирани нива при осъществяване на интеркултурно образование в процеса на обучението по човекът и обществото на учениците от експерименталната група за периода III – IV клас (вж. табл. 2):

Табл. 2 Организация на експеримента

Нива при осъществяване на интеркултурно образование на учениците от начална училищна степен		Задачи
I-во ниво	Осигуряване на необходима система от знания	- натрупване на знания за различни общности у нас, на Балканите и в Европа; за правата и отговорностите на децата по света; - създаване на интерес към многообразието от общности в Европа и техните култури.
II-ро ниво	Пренос на знанията в хипотетични ситуации с интеркултурна насоченост	- формиране на умение за анализ на ситуации с интеркултурна насоченост; - формиране на умения за решаване на проблеми и проблемни ситуации;
III-то ниво	Пренос на знания и умения в реални житейски ситуации на интеркултурна основа	- формиране на умения за активно участие в учебната дейност с интеркултурна насоченост; - формиране на умения за общуване с представители на различни общности, приемане на „другостта“, преодоляване на предразсъдъците и чувствителност към прояви на нетолерантно поведение, нарушаване на нравствени норми или дискриминация.

Между тези три нива не може да се търси строго разграничение. Те взаимно се преплитат, но всяко следващо логически следва и се обуславя от резултатите на предходното ниво.

Обобщено концепцията за съдържанието и структурата на експерименталната работа е представена в табл. 3.

Табл. 3 Концепция за съдържанието и структурата на експеримента

Съдържание на експерименталната работа	Основни характеристики	Тематична насоченост
Модул 1 - Уроци	Система от уроци по теми с интеркултурна насоченост от	III клас • Културата на етносите в България

	учебното съдържание за III-IV клас по човекът и обществото.	<ul style="list-style-type: none"> • Пътуване из страните на Балканския полуостров IV клас <ul style="list-style-type: none"> • Приносът на различните общности за популярността на България по света • Пътуване из Европа • Моите права и отговорности • Правата на етносите в България
Модул 2 - Проекти	Система от проекти по човекът и обществото за III-IV клас по теми, свързани с интеркултурното обучение и активна употреба на практико-приложната дейност.	III клас <ul style="list-style-type: none"> • Общностите в България и тяхната култура IV клас <ul style="list-style-type: none"> • Културно многообразие на Балканите и в Европа • Щастливо детство

Модул 1 представя система от различни типове уроци с интеркултурна насоченост, като са включени както познати теми от досегашното учебно съдържание по ЧО за III и IV клас, така и нови авторски теми с подобна проблематика. Той има за цел да подпомогне постигането на заложените в ДООИ за УС по ГО стандарти.

Модул 2 представя система от проекти с интеркултурна насоченост по ЧО за III и IV клас. Той предполага по-висока степен на осмисленост и завършеност на идеята за овладяване на определена група знания, умения и отношения от областта на интеркултурното образование.

Всеки предложен урок или проект в настоящата авторска концепция допринася за допълване и осмисляне на информацията, включена в съответните теми от учебното съдържание.

При овладяването и прилагането на интеркултурните знания, умения и отношения в процеса на експерименталното обучение по човекът и обществото използваме система от ситуации, чрез които се създават условия за формиране на интеркултурни компетентности.

При изграждането на системата от ситуации използваме такива условия, методи и организационни форми, чрез които се провокира от една страна, интересът на учениците към различните общности и техните култури, а от друга, активността им в решаването на проблеми, свързани с проява на несправедливост, нетолерантно поведение и/или нарушаване техните права. За целите на изследването предпочитани са интерактивните методи. В хода на експеримента характерът на ситуациите и степента им на сложност се променят в зависимост от интереса на учениците към тях и умението им да ги решават успешно.

В съдържателно отношение в педагогическия експериментален модел се разширява учебното съдържание по човекът и обществото за начален етап, като в него се включват 6 нови теми с интеркултурна насоченост, които не присъстват в учебните програми и учебниците по предмета за III-IV клас и чрез които е потърсена възможност за компенсиране на пропуските и слабостите в нормативните документи и за по-добро обезпечаване на стандартите, които на този етап не могат или трудно биха могли да се постигнат. По този начин се създават и предпоставки за пълноценно усвояване на демократичните ценности и интеркултурната компетентност от учениците.

Наред с тематичното обогатяването на учебното съдържание в експерименталния модел е включена и система от проекти по човекът и обществото за III-IV клас по теми, свързани с интеркултурното обучение, в реализирането на които активно присъства практико-приложната дейност, което е нова педагогическа практика в образователната система на началното училище. Чрез тях се разкриват съвременни аспекти за усъвършенстване на ИО по ЧО и по всички останали учебни предмети.

Педагогическата технология е обогатена със съвременни интерактивни дейности, като мозъчна атака; обсъждане на казуси, съпътстващи ежедневието на учениците или на възрастните; решаване на проблемни ситуации; ученето чрез опит и преживяване и др., които поставят подрастващите в нова учебна ситуация, даваща им възможност за мотивирано включване в учебния процес и проява на

самостоятелност и творческа инициативност при изпълнение на конкретни задачи. Реализирането на подобен род интерактивни дейности в хода на експеримента повлиява положително върху интереса и емоционалната ангажираност на учениците при изпълнението на различни учебни задачи и поддържа пораждането на удовлетворение от постигнатото, което подготвя учениците за обмислено реагиране на житейски предизвикателства.

Целият модел обвързва съдържанието и педагогическата технология със съвременните търсения и практическите решения във всички европейски страни както в областта на интеркултурното образование, така и при усъвършенстването на методиката на обучение в образователните системи.

ТРЕТА ГЛАВА

Анализ на резултатите от проведеното педагогическо експериментално изследване

3.1. Анализ на резултати от анкетата с началните учители

Изводите, които могат да бъдат формулирани от проведената анкета, са:

1. По мнението на по-голямата част от анкетираните включването на интеркултурната проблематика в учебните програми за начален етап е от съществено значение за по-бързата, по-лесна и успешна интеграция на децата от малцинствата сред връстниците им от мнозинството.

2. Темите, посветени на бита, историята и културата на малцинствата, от една страна, повишават самочувствието на децата, принадлежащи към тази група, а от друга, възпитават толерантно отношение на връстниците им от мнозинството към тях. Децата в тази възраст са изключително любознателни. Те с интерес опознават “другия”, а опознавайки го се научават да го разбират по-добре и да го приемат за равен.

3. При преподаването на този материал началните учители си служат преди всичко с форми на обучение, методи и похвати, които активизират подрастващите, мотивират ги за работа и повишават като цяло резултатността на учебно възпитателния процес.

4. Резултатите от изследването очертават сериозна необходимост от подходящи учебни ресурси за реализиране на ИО, както и адекватно обучение на бъдещите учители по темата. Ето защо според мен главните усилия на специалистите в тази област трябва да се насочат на първо време към попълването на тази празнота, защото без успешното решаване на този проблем няма как да се надяваме на добри резултати в процеса на интеграция, към който всички ние толкова много се стремим.

3.2. Анализ на резултати от анкетата с родителите

В резултат на направения анализ могат да бъдат формулирани следните изводи:

1. Болшинството от родителите са на мнение, че темата за етносите и тяхната култура е важна за възпитанието на подрастващите в духа на интеркултурализма и затова трябва да присъства в учебното съдържание в началното училище. По-голямата част от анкетираните споделят, че възпитават децата си да проявяват уважение към различните от тях, да ги зачитат и ценят. Въпреки това данните, събрани от мнението на изследваните лица в столицата сочат, че повечето ученици получават информация по интересуващите ги въпроси от училище или от интернет и по-малко от семействата си.

2. Интересите на учениците на тази възраст (III-IV клас) са насочени главно към празниците, обичаите, традициите и фолклора на различни етноси и националности. По мнението на по-голямата част от родителите предложеното учебно съдържание по тези теми в действащите учебници не е достатъчно и трябва да се обогати и разшири.

3. По-голямата част от родителите са съпричастни към темите с интеркултурна насоченост и с готовност биха се включили в съвместни извънкласни инициативи във връзка с „различните“. По-висока обаче е активността сред родителите в селата, отколкото сред тези в столицата, областните и общинските градове. Причината за това е начинът на живот в

различните населени места, пренебрегването на нравствените ценности и загубата на емоционалната съпричастност в големия град.

4. Отношението на родителите към проблемите на училището, свързани, с възпитаване на толерантност и интерес към „различните“, не може да се отдели от съпричастността на обществото като цяло, от въздействието на всички елементи на културата, от присъствието на добрия пример на възрастните.

Сравнението на изводите от анкетното проучване, направено с учители и родители, дава основание да се направи изводът, че тяхното отношение към ИО и формите на неговото реализиране в обучението е идентично. По един и същи начин анкетираните потвърждават необходимостта от по-разширеното включване на интеркултурната проблематика в учебните програми и учебниците за начален етап. Съобразявайки се с възрастовите особености на учениците, учители и родители определят еднакво параметрите на учебното съдържание, което е подходящо за тази възрастова група. Анкетираните лица и от двете групи подчертават потребността от стимулиране на интересите на децата и на емоционалните им нагласи да възприемат обобщени представи за света на различните.

3.3. Анализ на резултатите от експерименталната работа

Педагогическият експеримент е проведен в две групи – контролна и експериментална. Във всяка от тях е установено входящо и изходящо ниво на знанията на учениците, свързани с темите от областта на интеркултурното образование и на техните умения за реакция в ситуации с интеркултурна насоченост.

Разпределението на учениците в ЕГ и КГ е извършено чрез статистическата техника на случайния подбор (процедура на рандомизация) като всеки един от участниците в изследването има възможност да попадне на случаен принцип в една от двете групи. Статистическите единици от едната извадка не са предопределени от статистическите единици в другата извадка и по този начин те

се представят като независими (с други думи изследваните лица от двете извадки са различни и няма никаква връзка между тях).

Статистическата обработка на данните има за цел да оцени значимостта на различията между двете групи. Това се постига чрез няколко статистически процедури, а именно:

1. Процедури на дескриптивна статистика за класифициране на данните, построяване на разпределение на честотите, изявяване на централна тенденция на разпределението им спрямо средната стойност.

2. Процедури на индуктивна статистика за изчисляване значимостта на различията между две разпределения, съобразно проверка на хипотеза при независими групи по метода на Стюдънт.

3. Процедури за проверка на хомогенността на дисперсиите на признака чрез Т-тест на независими извадки (Independent Samples Test) или дисперсионен анализ (ANOVA) и с прилагане теста на Левин (Levene).

Формулират се статистически хипотези („нулева хипотеза” и „алтернативна хипотеза“), чиято достоверност се приема или отхвърля на база на получените емпирични данни от изследването.

Нулевата хипотеза (H_0) гласи, че няма разлика в сравняваните статистически показатели. Ако емпиричните данни сочат известни различия, то те се дължат на случайни фактори.

Алтернативна хипотеза (H_a) гласи, че наблюдаваните в емпиричните данни различия (ефект, зависимост) са резултат на закономерно действащи фактори.

За всяка извадка се изчисляват следните параметри:

- Средноаритметични стойности;
- Дисперсии;
- Комбинирана стандартна грешка от две или повече извадки;

- t-стойност като абсолютна стойност на разликата между средноаритметичните стойности, разделена на комбинираната стандартна грешка;

- Изчислената t-стойност се сравнява с табличната, при ниво на значимост $\alpha = 0,05$ и брой на степени на свобода ($df = n1 + n2 - 2$);

- За да се установи значима разлика между средноаритметичните стойности на двете извадки, следва изчислената t-стойност да превишава табличната.

Резултатите на двете групи са представени освен чрез дескриптивна статистика и в графичен план. В зависимост от вида на данните и използвания метод за графични представяния на резултатите са избрани таблици и диаграми.

3.3.1. Проверка на хипотезата:

В емпиричното изследване се проверява следната статистическа хипотеза:

Предполага се, че интегрирането на модела за интеркултурно образование в процеса на обучение по ЧО ще повлияе положително върху овладяването на интеркултурното учебно съдържание от учениците в III-IV клас. Очаква се използването на експерименталната методика да доведе до по-високите им постижения при овладяване на интеркултурните знания, умения и компетентности в сравнение с традиционното обучение. Предполага се, че съществуват статистически значими разлики в степента на овладяване на знанията, уменията и компетентностите с интеркултурна насоченост на учениците в експерименталните и контролните класове.

За доказване на хипотезата, първо е направен T-test за независими извадки. Чрез Between Subject Analysis (Междугрупов анализ) е направена характеристика на разпределението на признака в контролна група (КГ) и за експериментална група (ЕГ). Представени са средноаритметична стойност и стандартно отклонение от теста на КГ и ЕГ, веднъж при констатиращия и втори път при контролния експеримент.

За проверка на хомогенността на дисперсиите на признака в двете независими извадки е приложен тестът на Левин (Levene). Ако достигнатото равнище на значимост (означено Sig. (2-tailed) е по-малко от 0.05 разликата в дисперсиите на признака се счита за статистически достоверна. Изчислени са още степените на свобода (df), достигнатото равнище на значимост и разликата между сравняваните емпирични средни стойности.

3.3.2. Анализ на резултатите от констатиращия експеримент

От извършените емпирични изследвания за двете групи се стига до извода, че те са равномерно разпределени, отклоненията от централната тенденция са със статистически незначима разлика, от което можем да направим заключение, че двете групи са с висока еднородност и малка разсеяност на средните стойности.

За двете изследвани групи е направено сравнение на средните стойности от входния тест и по признака населено място. Резултатът от сравнението дава възможност да се направи заключение, че населеното място не оказва влияние върху постиженията на учениците от различните типове населени места в експерименталната и контролната група.

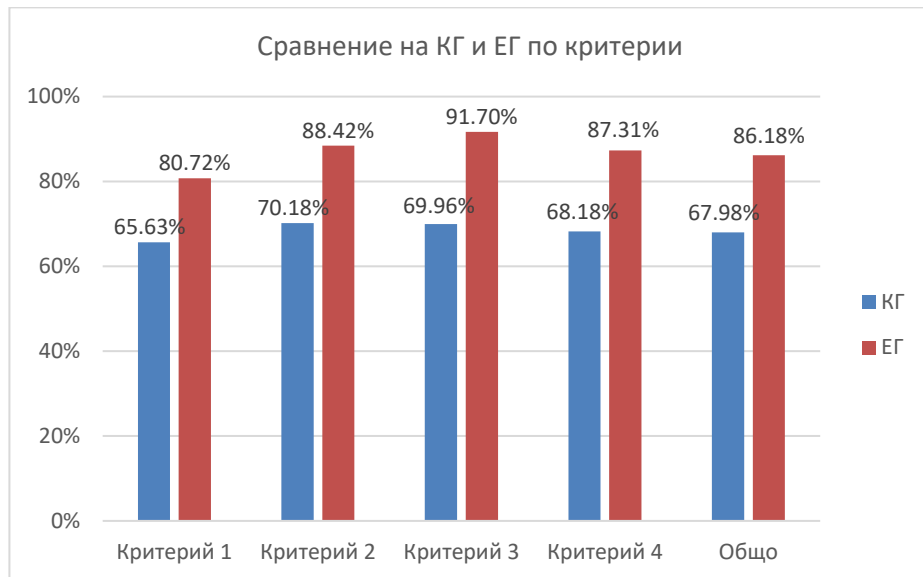
От анализираните емпирични данни се отчита ниска диференциация между ЕГ и КГ. Различията на средните стойности в познанията на учениците в областта на интеркултурното образование нямат статистически значима разлика. Затова се приема, че двете групи са равномерно разпределени, хомогенни и еквивалентни една спрямо друга и изследването може да се осъществи. Получените резултати ни дават основание да продължим с формирация експеримент, тъй като е доказана необходимата еквивалентност на нивото на двете групи.

3.3.3. Анализ на резултатите от контролния експеримент

За сравнение на резултатите от изходящия тест са използвани същите методи и подходи, както при сравнителния анализ на резултатите от входящия тест. Резултатите са обработени по разработените критерии и показатели.

Първоначално е направено сравнение на изпълнението на двете групи за всеки от критериите (вж. Диаграма 1).

Диаграма 1 Сравнение на разпределението на критериите в контролния експеримент при КГ и ЕГ

От диаграмата ясно се вижда, че средните стойности при ЕГ са значително по-високи от тези в КГ. Следователно можем да предположим, че приложеният експериментален модел е оказал положително влияние върху постиженията на учениците по въпросите, свързани с интеркултурното образование, тъй като в началото на изследването познанията на двете групи по тази проблематика са идентични. Тази хипотеза предстои да бъде приета или отхвърлена. За целта проверяваме статистическа хипотеза за равенство на две средни стойности в двете изследвани групи в края на експеримента. Резултатите от тази проверка по критерии са поместени в табл. 4.

Табл. 4 Резултати от проверка на статистическа хипотеза за равенство на две средни стойности в контролния етап по критерии

Independent Samples Test		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
1. Наличие на знания от областта на интеркултурното образование	Equal variances assumed	5.263	.023	5.374	221	.000	5.4336	1.0111	3.4409	7.4262
	Equal variances not assumed			5.379	213.586	.000	5.4336	1.0102	3.4423	7.4248
2. Формиране на интеркултурни умения	Equal variances assumed	63.491	.000	8.311	221	.000	3.6490	.4390	2.7837	4.5142
	Equal variances not assumed			8.334	161.172	.000	3.6490	.4378	2.7844	4.5136
3. Отношение към хората от различни общности и тяхната култура	Equal variances assumed	248.734	.000	7.480	221	.000	3.0432	.4068	2.2414	3.8450
	Equal variances not assumed			7.507	134.883	.000	3.0432	.4054	2.2415	3.8449
4. Саморефлексия	Equal variances assumed	10.360	.001	6.300	221	.000	12.6216	2.0036	8.6731	16.5702
	Equal variances not assumed			6.305	214.031	.000	12.6216	2.0019	8.6757	16.5675
Общо	Equal variances assumed	17.792	.000	7.848	221	.000	24.7473	3.1534	18.5328	30.9619
	Equal variances not assumed			7.858	205.497	.000	24.7473	3.1494	18.5381	30.9566

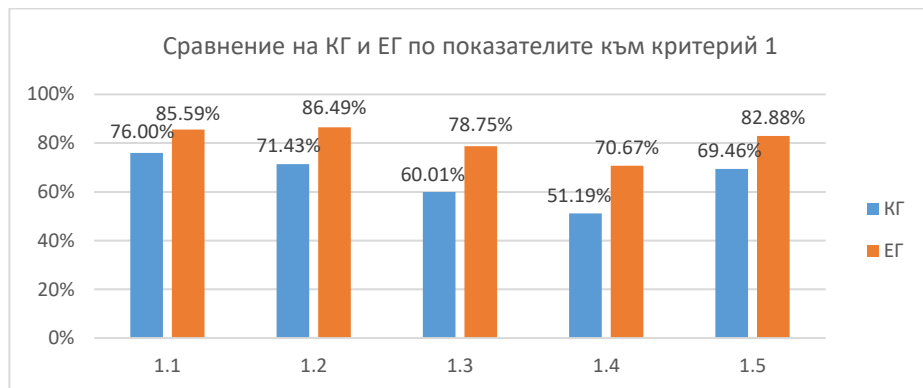
От данните в таблицата ясно се вижда, че при всичките четири критерия стойностите на равнището на значимост е 0, което е по-малко от критичната стойност 0.05. Това води до отхвърляне на нулевата хипотеза и приемане на алтернативната, а именно че между разпределенията на всичките 4 критерия, при изходящите нива в КГ и ЕГ има статистически значима разлика. Следователно

можем да заключим, че експерименталната работа е повлияла положително на резултатите на учениците от ЕГ.

За отчитане на резултатите по **критерий 1**, проведохме тест за установяване степента на усвояване на системата от знания, свързани с интеркултурното образование на учениците от III-IV клас (Приложение № 5). Тестът включва 22 задачи, които са съобразени със заложените стандарти в ДООИ по човекът и обществото и гражданско образование за началния етап на основната образователна степен. Те са обвързани с петте показателя и са представени чрез 7 скали.

Данните от сравнителния анализ на средноаритметичните стойности по отделните показатели към критерий 1 са представени на диаграма 2.

Диаграма 2 Сравнение на разпределението на показателите към критерий 1 в контролния експеримент при КГ и ЕГ

От диаграмата ясно се вижда, че показателите, чието постигане е добре ресурсно осигурено, са с по-високи резултати в сравнение с останалите, които са частично осигурени или напълно липсват. С най-ниска стойност е показател 1.4 „Знания за известни личности от различни общности“. Този резултат е свързан от една страна с почти пълната липса на информация по тези въпроси в учебниците по ЧО за III-IV клас, а от друга – с невъзможността темата да се разгърне в пълния си обем в рамките на един учебен час. За толкова кратко време учениците

изключително трудно успяват да запомнят добре кои са личностите, които имат заслуга за развитието на културата, изкуството и спорта у нас, а и в чужбина, още повече, че с имената на някои от тях те се срещат за първи път в рамките на урока. Още по-минимална е вероятността от запознаване с известни личности с различен етнически произход, прославили България в Европа и по света, от определяне на гражданската им идентичност, формиране чувство за гордост от собствения произход и издигане на националното им самосъзнание. Децата трудно се ориентират в изучаваното учебно съдържание, бързо загубват интерес по темата и това е още една причина за отчетените ниски стойности в резултатите на учениците както в КГ, така и в ЕГ. По-високите постижения на ИЛ от ЕГ по показател 1.4. могат да бъдат обяснени с приложението на експерименталната методика, а именно реализацията на един експериментален урок („Приносът на различните общности за популярността на България по света“) и два проекта („Общностите в България и тяхната култура“ и „Културно многообразие на Балканите и в Европа“), чрез които знанията на учениците се надграждат и разширяват.

Значително по-ниски са резултатите на ИЛ от КГ и по показатели 1.2 „Знания за права, отговорности, равни възможности на хора от различни общности“, 1.3 „Знания за празници, традиции и обичаи“ и 1.5 „Знания за Балканския полуостров и Европа“. Това е така, защото стандартите от ДООИ, кореспондиращи с проверяваното учебно съдържание, остават неосигурени или частично осигурени в учебните програми по ЧО за III-IV клас, информацията в учебниците е минимална и на места дори липсва и затова учителите negliжират това съдържание. Основание за това твърдение ни дава и фактът, че в ЕГ, където благодарение на експерименталната методика съдържанието е обогатено и разширено, успеваемостта на учениците е с 13% (за показател 1.5), 15% (за показател 1.2) и дори с 19% (за показател 1.3) по-висока от тази на връстниците им в КГ.

Много високи са постиженията на учениците и в двете изследвани групи по показател 1.1 „Знания за България“ (успеваемост над 75%). Въпреки това постиженията на ИЛ от ЕГ са с 10% по-високи от тези на връстниците им от КГ. Тази разликата може да бъде обяснена с приложението на груповата самостоятелна работа в първия етап на проекта „Културно многообразие на Балканите и в Европа“ в ЕГ, която не само стимулира интереса на учениците към още по-добро опознаване на нашата страна, но и повишава ефективността на обучението им.

Направеният анализ на емпиричните данни по критерий 1 може да се обобщи в следните изводи:

- Включената в експерименталния модел нова информация е достъпна за учениците. Тя е подбрана, съобразно възрастовите особености на децата, изказаните мнения на родителите и учителите в анкетните проучвания, проведени преди началото на експеримента, и наблюденията на реакциите на децата по отношение на предложеното учебно съдържание. Тази информация разширява знанията на ИЛ от ЕГ за етносите, като допълва пропуските в съдържанието на учебниците, свързани както с правата, отговорностите и равните възможности на хора от различни общности, така и със страните от Балканския полуостров и Европа и обогатява представите им за България, празниците, известните български личности и техните постижения.

- Използваната методика е подходяща и ефективна за усвояване на предложената система от знания. Чрез изследователската дейност по време на проектното обучение и включването на редица казуси, ситуации, дидактични и ролеви игри в процеса на обучение учениците разширяват своите познания в областта на интеркултурното образование и формират интелектуални умения, които са необходимо условие за тяхното активно и компетентно участие в обществения живот.

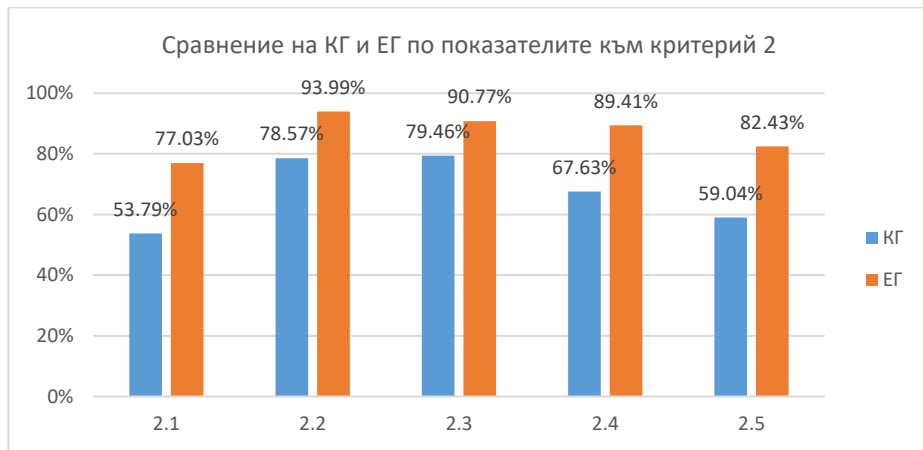
- Високата стойност на t-критерия ($t = 5.374$), получен при обобщаване на данните от петте показателя за този критерий, потвърждава хипотезата за значимостта на обучението в полза на експеримента.

От особена важност за развитието на интеркултурните компетентности у учениците е не само овладяването на определен обем от знания от областта на интеркултурното образование, но и формирането на интеркултурни умения и позитивно отношение към хората от различни общности и тяхната култура. Ето защо в хода на експеримента са предприети целенасочени действия и в тази посока. Затова вторият и третият критерий за оценка на нашата работа са свързани именно с проверка на формираните у учениците умения за общуване с хора от различни общности, както и с отношението и реакциите им в определени ситуации. За отчитане на резултатите на ИЛ от КГ и ЕГ по тези два критерия, проведохме общ изходящ тест (Приложение № 6). Тестът включва 18 задачи, представящи казуси, по които учениците трябва да изкажат мнение, да предложат решение или да изразят отношение по даден проблем. За по-голяма прецизност в анализа двата критерия ще бъдат разгледани поотделно.

Критерий 2 е свързан с формираните у учениците интеркултурни умения. Той включва 5 показателя и е обезпечен в теста чрез 11 задачи.

Данните от сравнителния анализ на средните стойности по всеки един от показателите към критерий 2 са представени на диаграма 3. Те показват чувствителен ръст в постиженията на ЕГ в сравнение с тези на КГ. Успеваемостта при учениците от ЕГ е над 75%, докато тази на връстниците им от КГ е в диапазона между 50 и 80%. Установяваме, че тази разлика е значима, като приемаме алтернативната хипотеза въз основа на емпиричните данни по отделните показатели.

Диаграма 3 Сравнение на разпределението на показателите към критерий 2 в контролния експеримент при КГ и ЕГ

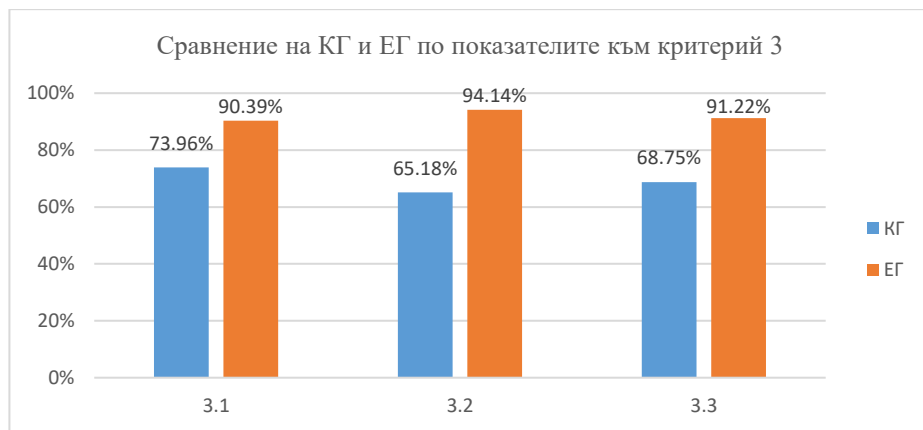
В резултат на направения анализ можем да отбележим, че всички резултати от статистическата обработка на данните, получени за втори критерий доказват по-добрия вариант на подготовка на учениците от ЕГ ($t = 8.311$), в резултат на който се постига по-висока степен на формирани интеркултурни умения. Изводът е, че съществуват реални възможности в процеса на обучение по човекът и обществото за внедряване на ситуации, свързани с различни области от човешката дейност/реални житейски ситуации, които да се подлагат на обсъждане и изразяване на личностно отношение и оценка. Това би могло да се осъществи чрез съчетаване на практическата дейност с интелектуална, в резултат на което се овладяват и усъвършенстват интеркултурни умения още в началната степен на средното образование. Използването на ролеви игри в процеса на обучението, при които учениците изпълняват определени роли, свързани с различни ситуации, на които сме свидетели в ежедневието – нарушаване на правата, конфликтни ситуации в междуличностните взаимоотношения, действия в критични ситуации, дават възможност на учениците да формират своите интеркултурни умения, което провокира готовността им да поемат определени

отговорности и да докажат своята компетентност при вземането на решения в реални ситуации.

Критерий 3 е свързан с отношението към хората и тяхната култура. Той включва три показателя и е обезпечен в теста чрез 7 задачи (зад. 12, 13, 14, 15, 16, 17 и 18).

Данните от сравнителния анализ на средните стойности по всеки един от показателите към критерий 3 са представени обобщено на диаграма 4. Те показват значително по-високи резултати относно средните стойности в ЕГ отколкото в КГ. Успеваемостта при учениците от ЕГ е над 90%, докато тази на връстниците им от КГ е в диапазона между 65 и 74%. Проверката на статистическата хипотеза по отделните показатели позволява да се определи, че тази разлика е значима.

Диаграма 4 Сравнение на разпределението на показателите към критерий 3 в контролния експеримент при контролната и експерименталната група

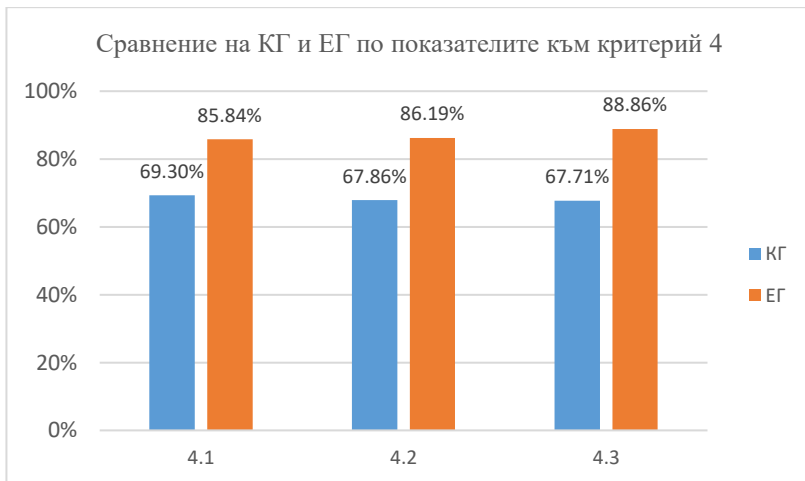
В резултат на направения анализ можем да обобщим, че получените познания и формираните умения по време на експерименталната методика в учебния процес оказват положително влияние и върху поведението на учениците от ЕГ при междуличностните им взаимоотношения. Това твърдение се потвърждава и от получените по-високи резултати на ИЛ от ЕГ в сравнение с тези на връстниците им от КГ. Констатира се, че в тази възраст употребата на ситуации

от ежедневието, които да се оценяват и обсъждат, се явява най-ефективното средство за изграждане на правилно отношение към тях и за формирането на готовност и способност за правилна реакция.

Критерий 4 е свързан с умението на учениците за саморефлексия. Той включва три показателя. Показатели 4.1 и 4.2 са обезпечени чрез тест 5 (Приложение 7), а показател 4.3 чрез тест 6 (Приложение 8).

Данните от сравнителния анализ на средните стойности по всеки един от показателите към критерий 4 са представени на диаграма 5. Те показват значително по-високи резултати относно средните стойности в ЕГ отколкото в КГ. Успеваемостта при учениците от ЕГ е над 85%, докато тази на връстниците им от КГ е около 68-69%. Проверката на статистическата хипотеза по отделните показатели позволява да се определи, че тази разлика е значима.

Диаграма 5 Сравнение на разпределението на показателите към критерий 4 в контролния експеримент при контролната и експерименталната група

В резултат на направения анализ можем да направим извода, че интересите на учениците от ЕГ към темите от областта на ИО са повлияни положително от формиращия експеримент и кръгзорът на тези ученици в

областта на ИО е значително разширен. Благодарение на участието си в разнообразните дейност, заложили в хода на експерименталните уроци и проектното обучение, учениците от ЕГ оценяват значително по-високо ползата от изучаването на темите с интеркултурна насоченост в часовете по ЧО в III-IV клас. Способността за самооценка на учениците в КГ и ЕГ е релевантна на степента на техните реално-придобитите знания и умения от областта на ИО. Следователно имаме основание да твърдим, че саморефлексията в двете групи е реална.

В заключение от направения анализ на резултатите от контролния експеримент могат да се направят следните обобщения:

- В експерименталната група има статистически значима промяна по всичките 16 показатели от модела за ИО след провеждане на формиращия експеримент.

- В контролната група такава промяна е отчетена единствено по показател 2.1 при учениците от гр. Кюстендил. Тя е с неясен произход, определя се като резултат от случайни фактори и би могла да бъде изяснена в рамките на бъдещо изследване.

- Формиращият експеримент оказва положителното влияние върху задълбочеността и обема на получените от учениците знания по основни за интеркултурното образование теми и върху формираните умения за общуване, за реакция в критични ситуации и за проява на толерантно отношение към хората от различните общности и тяхната култура.

- Влиянието на педагогическия експериментален модел не зависи от фактора населено място и има потенциал да повлияе еднакво положително както в столицата, така и в областните градове, в общинските градове и в селата, тоест може да бъде успешно прилаган и в четирите типа населени места.

Тези изводи потвърждават заложената в изследването хипотеза, че прилагането на педагогически експериментален модел за интеркултурно образование, включващ обогатяване и адекватно структуриране на темите от учебното съдържание по човекът и обществото в съчетание с интерактивни

методи и проектно обучение има потенциал да задълбочи и обогати обобщените представи на учениците, свързани с „различните“ и да подпомогне овладяването на интеркултурни умения - демонстриране на положително отношение към „другостта“, толерантно поведение към хора с различна етническа и/или културна принадлежност, адекватна реакция в ситуации с проява на нетолерантно отношение и/или дискриминация. Изследването показва, че съществуват статистически значими разлики в степента на овладяване на знанията, уменията и компетентностите с интеркултурна насоченост на учениците между експерименталните и контролните класове. Те недвусмислено се доказват от приемането на алтернативната хипотеза за всеки от 16-те показателя на базата на статистическата обработка на данните.

3.4. Анализ на резултатите от наблюдението

Чрез проведените наблюдения беше събрана информация относно проявите на учениците от експерименталната група по време на реализирането на експерименталния модел. Данните показват динамиката на взаимодействие, общия емоционален фон и мотивацията от страна на децата за участие в цикъла уроци. Получените резултати от наблюдението допълват и обогатяват цялостната картина на процеса на апробация на експерименталния модел за интеркултурно образование в часовете по ЧО в III-IV клас.

В рамките на изследването бяха проведени общо 30 наблюдения в експерименталните групи, регистрирани в протоколи с унифицирани показатели.

Диференцираните оценки по всеки от показателите са обобщени в диаграма 54 от дисертацията.

Средната стойност на цялостната, обобщена оценка на наблюдаваните уроци е висока – 85,67% от максималната възможна стойност. Това показва, че проведеният цикъл уроци отговаря на заложените принципи за неговото прилагане и осигурява висока степен на реализиране на заложените психологопедагогически, образователни и възпитателни концептуални идеи, очертани в хипотезата на експерименталното изследване.

В заключение, на базата на събраните данни и представените резултати, могат да се направят следните **общии изводи**:

- При прилагане на цикъла уроци от експерименталния модел има добър баланс между реализирането на психологопедагогически, образователни и възпитателни съдържателни и практико-приложни параметри на педагогическото взаимодействие. Реализират се съвременни педагогически идеи за личностно развитие на учениците, за тяхната социализацията и за овладяването на основни идеи и поведенчески реакции в образователния процес.

- Моделът е реализиран според предварително заложените принципи и образователни цели, което се вижда от високите резултати по почти всички показатели.

- Цикълът уроци стимулира интереса от страна на децата и общия позитивен емоционален фон, което е предпоставка за постигане на заложените образователни цели.

- Приложението на цикъла уроци осигурява добър баланс между самостоятелната изява на децата и взаимодействието им с околните.

С това се доказват потенциалните възможности на модела за реализиране на ИО в обучението по ЧО в III-IV клас, т.е. извършените наблюдения потвърждават заложената хипотеза по отношение овладяването на интеркултурните знания, умения и компетентности от учениците в III-IV клас по посока на: задълбочаване и обогатяване на обобщените представи на учениците, свързани с „различните“; подпомагане овладяването на интеркултурни умения, свързани с демонстриране на положително отношение към „другостта“; толерантно поведение към хора с различна етническа и/или културна принадлежност; адекватна реакция в ситуации с проява на нетолерантно отношение и/или дискриминация.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

В резултат от цялостното изследване могат да се направят следните изводи във връзка с реализацията на интеркултурно образование в часовете по човекът и обществото в началните класове:

- Интеркултурното образование е сравнително нов аспект в развитието на педагогическата теория и практика, който отговаря в голяма степен на съвременните социални, социокултурни и национални характеристики и проблеми и обуславя необходимостта от ценностни, емоционални, интелектуални и поведенчески промени, необходими за общуване и просперитет в личен и национален план в условия на езиково и културно многообразие.

- През последните десетилетия на миналия и началото на този век се отчита силен интерес на страните в Европа към интеркултурното образование и се наблюдават значими опити на някои страни да разработят работещи модели за неговото естествено интегриране в образователните системи и за резултатното му реализиране с оглед постигането на определени теоретични и практико-приложни резултати, свързани с разработените на всички нива идеи за системата от компетентности на интеркултурното образование. В Европа обаче няма единна политика относно подходите за реализация на ИО в началното училище, а отчетените сходства в учебните програми на различни европейски държави се разглеждат главно като следствие от контекстуални фактори, а не от съзнателната и планирана дейност на образователните участници.

- Идеята за развитие на интеркултурното образование у нас за съжаление не прераства в модели за реализацията му в процеса на обучение в съвременната българска образователна система и можем да кажем, че към настоящия момент не съществува разработен цялостен модел за системно осъществяване на интеркултурно образование в началното училище.

- В учебните програми стандартите, кореспондиращи с интеркултурното образование, често съвпадат със стандартите по човекът и обществото или

гражданско образование, не са достатъчно добре дефинирани, като в по-голяма част от тях дори липсва съдържателно и ресурсно осигуряване. Независимо, че в началния етап на основната образователна степен с реформите в образованието от 2000 г. и 2015 г. се правят известни опити за интегриране на отделни теми с интеркултурна насоченост в учебното съдържание по роден край, околна среда и човекът и обществото по отношение на осъществяването на интеркултурното образование е необходимо тези епизодични действия да се съобразят със съвременните тенденции, за да се предложи цялостен модел за системно осигуряване на ИО в началното училище.

- Образователното съдържание по учебната дисциплина човекът и обществото има потенциал за разширяване и задълбочаване на теоретичната подготовка на учениците, свързана с изучаването на основни въпроси от областта на интеркултурното образование.

- Предложеният педагогически експериментален модел за интеркултурно образование осигурява развитието на интеркултурната компетентност на учениците от III и IV клас. Той има ясно формулирана цел, която е декомпозирана, включвайки три взаимосвързани компонента: знания, умения, отношения. За всеки компонент са определени ясни параметри за учебното съдържание и неговата последователност, за системата от умения и тяхното проявление и за моралното и емоционално отношение, свързано с проблемите на различните.

- Системата от знания в процеса на обучението по човекът и обществото в III-IV клас за различни общности у нас, на Балканите и в Европа, за тяхната култура, за правата, отговорностите и равните им възможности обогатява представата на учениците за живота на хората и за техните взаимоотношения. Темите от областта на ИО са основа за промяна на отношението на децата към хората с различна културна идентичност. Запознаването им с проблемите на тези хора формира емоционално оценъчно отношение и провокира учениците за

активна жизнена позиция и за приложение на уменията им да преодоляват проблеми, свързани с общувания с различните.

- Предложеният теоретичен модел за реализиране на интеркултурното образование в обучението по ЧО в III-IV клас е практически приложим. Проектната форма и интерактивните методи на преподаване съдействат за усвояване, обогатяване и задълбочаване на знанията от областта на интеркултурното образование на учениците и формиране на следните интеркултурни умения:

- умение за общуване с хора от различни общности;
- умение за проява на толерантност към хора с различен етнически произход и тяхната култура;
- умение за справяне в критична ситуация на интеркултурна основа;
- умение за поемане на отговорност за собствените действия или бездействия;
- умение за изразяване на собствено мнение по теми от областта на интеркултурното образование;
- умение за разбиране и защита на собствените права и правата на другите.

- Диагностичният инструментариум, състоящ се от 5 теста, чрез които се установява входното и изходното ниво на знанията, уменията и отношенията на учениците в областта на интеркултурното образование и се отчита интересът на учениците към темите с интеркултурна насоченост и способността им за самооценка във връзка с това учебно съдържание, е апробиран и валидиран от експертите като ефективен (чрез експертна оценка).

- Началните учители не са удовлетворени от включеното в учебниците по ЧО за III-IV клас учебно съдържание от областта на ИО и от възможностите, които то предоставя за изграждане на толерантност и уважение към различни култури. Педагозите регистрират сериозна необходимост това учебно

съдържание да се обогати и разшири, но оценяват като недостатъчно добра подготовка си по тези въпроси. Затова те считат, че се нуждаят от допълнителна квалификация в сферата на интеркултурното образование.

- Родителите също определят темата за етносите и тяхната култура, като важна за възпитанието на подрастващите в духа на интеркултурализма и са на мнение, че тя трябва да присъства в учебното съдържание в началното училище. Затова те изявяват готовност за включване в съвместни извънкласни инициативи във връзка с „различните“ заедно с техните деца.

Теоретико-експерименталното изследване дава основания да се направят и някои конкретни **препоръки**:

- Да се разработи държавна стратегия за интеркултурното образование в нашата страна /ИО/, като тя очертае приоритетите на държавната политика.

- Да се разкрият възможностите за формиране и усъвършенстване на интеркултурните умения, като се включат и конкретизират съответните изисквания в нормативните документи.

- Да се актуализира учебната документация, съобразно възможностите на учениците от начална училищна възраст, като се съобразят със съвременните европейски и световни тенденции.

- Да се осъществи осъвременена комплексна подготовка на учителите за по-широка употреба на интерактивни методи и проектно обучение, свързани с реализирането на ИО.

- От особено значение за успешната реализация на ИО е педагогът да създава реални ситуации, водещи до положително отношение към другостта и формиране на потребности от нейното опознаване и осъзнато приемане. Необходимо е целенасочено взаимодействие за изграждане на ценностна ориентация у учениците, включваща толерантност към другостта, емпатия, съпреживяване, доверие, приемане, потребност от взаимност, сътрудничество,

разбиране, готовност за оказване на съдействие и помощ за намиране на решение по даден проблем и във връзка с практическото му разрешаване.

- Да се използват алтернативни пътища за осъществяване на практическа дейност на учениците с възможност за участие в училищния и обществения живот.

- Да се стимулира създаването, превеждането и разпространението на съвременна методическа литература по въпросите на интеркултурното образование.

- Да се потърсят механизми за по-активното включване на родителите в съвместни дейности и инициативи на интеркултурна основа, организирани от училището, с цел получаване на по-устойчиви резултати и постигане на по-комплексно взаимодействие в областта на ИО, тъй като ролята на семейството в тази възраст е от съществено значение за възпитанието на детето, а демонстрирането на положителния модел на поведение е отличен пример за подражание.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В последните години интеркултурното образование се превръща в европейски образователен приоритет в контекста на личностно-ориентираното обучение през целия живот. Наличието на общество на различието и промяна на отношението към различността, влиянието на други култури и приносът на всяка една култура за човешката цивилизация, промяната в разбирането за интеграцията на другите, необходимостта от демократизиране на образованието са част от причините, които обуславят необходимостта не само от появата на интеркултурното образование в образователните политики в Европа, но и на опитите да се разработят методологически и практико-приложни образователни решения.

В нормативните документи на редица страни се дефинират и регламентират начините за реализацията на интеркултурното образование в

образователните институции. В синхрон с Европейските приоритети българското образование търси различни пътища за полагане основите на равноправието и активното гражданство още от най-ранна детска възраст.

В съвременната реалност училището има за цел да възпитава в демократичните ценности: да насърчава инициативност, отговорност, солидарност, социална чувствителност и критичност у всички участници в образователната система, да изгражда и поддържа позитивен психологически климат и възможности за избори, свързани с межкултурната толерантност, взаимното разбиране, зачитане и уважение, да създава позитивна образователна среда за диалог между представителите на различните културни общности в зависимост от тяхната възраст и компетентности.

Създаването на педагогическия експериментален модел за интеркултурното образование в обучението по човекът и обществото в III-IV клас отговаря на потребността да се обосноват теоретично и да се решат основни проблеми на образователното съдържание и на образователната технология в духа на съвременните търсения за неговото реализиране. Той е основан на ясни в нормативно, социално и нравствено-емоционално отношение постановки: толерантност и равнопоставеност, демократични ценности, критично мислене, уважение на обществените ценности и морал, познаване на собствените права и зачитане правата на околните, приемане и уважение на културните различия.

Педагогическото изследване предлага нови решения за учебното съдържание, подходите и техниките на обучение. То разкрива отношението и разбирането на учители и родители за необходимостта от включването на интеркултурното образование в системата на обучението в началните класове. Открива и систематизира основни пропуски в досегашната практика. Определя необходимостта от актуална подготовка на учителите да осъществяват интересно, разнообразно и с положителен резултат интеркултурно образование, подготвящо учениците за осъзнато и вярно реагиране и за вземане на решения в конкретни житейски ситуации.

Педагогическият експеримент потвърждава, че превръщането на човека в толерантна и съпричастна към проблемите на различните личности е сложен и продължителен процес. В резултат на интеркултурното образование подрастващите усвояват необходимите знания и формират умения за компетентно и ефективно участие в съвременния мултикултурен свят, които ще им бъдат необходими през целия живот. Всичко това доказва актуалността на идеите и педагогическите решения за интеркултурното образование, които трябва да се разработват и внедряват в образователните системи на всички европейски страни.

ЛИТЕРАТУРА

- Мирчева И. (1997). Проблеми на дидактиката на родинознанието и природознанието, изд. „Веда Словена – ЖГ“, С.
- Пероти, А. (1994). В защита на межкултурното образование. С.
- Burnett, G. (1994). Varieties of Multicultural Education: An Introduction to multicultural education, Boston, <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED372146.pdf>
- Čačić-Kumpes, J. (2004). Interkulturalizam u obrazovanju: koncepti, teorijski modeli i razvojne mogućnosti, Povijest u nastavi 2 (4), pp. 305-321.
- Katunarić V. (1994). Labirint evolucije. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Katunarić, V. (1996). Tri lica kulture, Društvena istraživanja (5) 25/26, pp. 831-858.
- Nieke, W. (2000). Interkulturelle Erziehung und Bildung: Wertorientierungen im Alltag. Opladen: Leske und Budrich.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ ОТ ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Дефинирано е интеркултурното образование на основата на теоретичен сравнителен анализ на изследователски концепции у нас и в чужбина, като са систематизирани критерии и показатели за проучването на спецификата и динамиката му в обучението по човекът и обществото в III-IV клас в контекста на постановките в старите и новите учебни програми.

- Разработен е и е апробиран диагностичен инструментариум за наблюдаване и оценяване на прояви на интеркултурната компетентност у учениците от III-IV клас.

- Структуриран е и е апробиран педагогически експериментален модел за интеркултурно образование в обучението по ЧО в III-IV клас.

- Моделът е апробиран в масовата практика чрез съчетаване с традиционната методика на преподаване, което е пример за реално и успешно обновяване на педагогическата практика чрез неговото прилагане.

- Доказано е статистически положителното влияние на модела върху формирането на интеркултурната компетентност у учениците от III-IV клас.

- Формулирани са изводи и препоръки за подобряване на качеството на обучението в областта на ИО.

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Работата по проекти – възможност за интеркултурно учене в обучението по човекът и обществото в 3. клас, В: Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”, том XIX D, Научни трудове от конференция „Образователни технологии 25-27 септември 2015 г., Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Ш., 2015, с. 597-604.

2. Картините в обучението – средство за формиране на ключови компетенции у подрастващите, Начално образование, 2010, кн. 3, стр. 41-49.

3. Multicultural aspects of the primary school curriculum in Bulgaria (в съавторство с Илиана Мирчева - with Iliana Mirtschewa), В сб. The educational challenge of cultural diversity in the international context, Waxmann Verlag GmbH, 2010, p. 99-115.